

LIETUVOS ARCHYVŲ PROBLEMA 1989–1990 METŲ POLITINĖJE KOVOJE

Įvadas

Dar neseniai partinės ir valstybinės struktūros protegavo tik naujausiųjų laikų istorijos tyrimus. Pirmenybė buvo teikiama paskutiniųjų metų temoms. Ypač buvo laukiama tyrimų ir rašinių tokiomis temomis, kur buvo galima surasti ir parodyti bent kokius laimėjimus arba nors šiek tiek tokias prielaidas tokiems laimėjimams atsirasti ateityje. Per pastaruosius dvejus metus, išsivadavę iš komandinių varžtų, atskratę smulkmenišką nurodinėjimą, kaip ir ką reikėtų pagrįsti, istorikai puolėsi rašyti senesniųjų laikų tematika, karštingai ėmėsi ieškoti medžiagos anksčiau draustoms ar nepageidautinoms temoms. Visuomenė tai priėmė kaip natūralų procesą lietuviškoje historiografijoje. Iš mokslo darbams skelbti skirtų leidinių išnyko pastarųjų dviejų – trijų dešimtmečių įvykiams skirtos publikacijos. Šių eilučių autorius niekuomet nebuvo partinių darbuotojų iškreiptai suvokto ir administraciškai diegto istorijos tyrimų pseudo aktualumo šalininku. Bet taip pat nesiruošiamo teigti, kad negali pasitaikyti tokių dabarties raidos klausimų, kurie domintų tik žurnalistus ar politologus, bet nebūtų verti istoriko dėmesio. Kaupti medžiagą apie kai kuriuos šiuolaikinius procesus, bandyti apmąstyti juos, istorikams naudinga būtų ir dabartinėje situacijoje. Suprantama, tai turi būti daroma saikingai. Dabartis ir netolima praeitis neturi vėl tapti prioritetinėmis istorijos tyrimų kryptimis. Bet istorikams reikėtų bent jau atkreipti dėmesį į tuos reiškinius, kurie itin susiję ar gali turėti įtakos istorikų profesiniams interesams, nors gal ir ne tai sudaro tų reiškinių esmę.

1990 m. vasario 13 d. dar Lietuvos TSR paskutiniojo šaukimo Aukščiausioji Taryba paskutinėje sesijoje priėmė Lietuvos archyvų įstatymą. Šiame straipsnyje ir bandoma apžvelgti Lietuvos archyvų įstatymo įgyvendinimo ir taikymo problemas. Šito įstatymo likimas tikrai labai problema-

tiškas. Jis buvo priimtas dar iki Kovo 11-sios akto dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Šitoji aplinkybė kai kam kelia įtarimus, kad įstatymas yra perdėm sovietinės dvasios. Bet įstatymas buvo rengiamas orientuojantis į tai, kad Lietuvos archyvai ir juose saugomas mūsų istorijos dokumentinis palikimas nebus, kaip anksčiau buvo, sudėtine TSRS valstybinio archyvinio fondo dalis.

Lietuvos archyvų įstatymo projektas vyriausybės pavedimu, Vyriausiajai archyvų valdybai pateikus sumanymą dėl komisijos sudėties, buvo pradėtas rengti 198^o m. spalio mėnesį. Tuo metu Lietuvoje gana dinamiškai kintanti politinė visuomeninė situacija ryškiai pabrėžė politinę archyvų svarbą. Praktiškai netgi prasidėjo politinė kova už archyvus. Suprantama, kad tos kovos objektu tapo ne visi archyvai. Tiesiogiai ji palietė kol kas tik kai kuriuos žinybinius archyvus. Valstybiniai archyvai buvo likę už tos kovos interesų ribos. Tuometinis valstybinės archyvų sistemos vadovas Vytautas Kardamavičius gana vykusiai, nors iš šalies tai lyg ir naktiniai atrodė, "pridengė" valstybinių archyvų autoritetu konkretiems žinybiniams archyvams keliamus kaltinimus dėl neteisėto dokumentų naikinimo. Įsidėmėtina, kad visų žinybinių archyvų dokumentai atsikuriančiai nepriklausomai Lietuvai turi didesnę ar mažesnę politinę reikšmę. Bet šitai daug kam paaškės tik daug vėliau. Politinis reikšmingumas tiems archyvams bus tik laikinas, praeinantis. Paskui tų archyvų dokumentų tam tikra dalis teturės tik mokslinės išliekamosios vertės, ir jie taps eiliniu valstybinių archyvų saugojimo objektu.

Archyvų įstatymo projektas buvo rengiamas kovos už archyvus aplinkoje. Toji kova už archyvus susikoncentravo apie Valstybės saugumo komiteto ir Lietuvos komunistų partijos archyvus. Būtent šitie archyvai tos kovos smaigalyje išliko dar ir gerokai po įstatymo priėmimo. Tai toliau skatino gana komplikuoja, kartais ir kiek neapibrėžta bendroji Lietuvos politinė situacija.

Archyvų apsauga ir saugumo archyvų klausimas

Valdžios institucijoms ir tuometiniams aukščiausiems pareigūnams suvokti, kad Lietuvai reikalingas archyvų įstatymas, oficialų ir labai rimtą postūmį davė TSRS liaudies deputato Mečio Laurinkaus paklausimas dėl kai kurių žinybinių archyvų naudojimo. Čia visų pirma buvo turima galvoje Valstybės saugumo komiteto ir Vidaus reikalų ministerijos archyvų dokumentai. Pagal šį paklausimą Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas 1989 m. rugsėjo 11 d. priėmė nutarimą "Dėl TSRS liaudies deputato M. Laurinkaus pasiūlymo tobulinti archyvinį dokumentų naudojimo tvarką". O Ministrų Taryba, vykdydama šitą nutarimą, rugsėjo 30 d. potvarkiu sudarė įstatymo projekto rengimo komisiją. Visa tai rodytų, kad įstatymo kūrimo poreikis Lietuvoje buvo pribrendęs tiek profesine, tiek ir visuomenine prasme. Tai privertė įstatymų leidžiamąją ir vykdomąją valdžią imtis taip reikalingos įstatymų sumanymų oficialios iniciatyvos. Gana lėta įstatymo projekto rengimo eiga rodytų, kad valdžios ir valdymo struktūros nejautė jokio poreikio kuo greičiau turėti Lietuvoje tokį įstatymą.

Pažymėtina, kad įstatymo projekto rengimas, jo svarstymas ir priėmimas sutapo su ne tik Lietuvos archyvistikos istorijoje precedento neturėjusiais įvykiais. Būtent tuo metu Aukščiausioje Taryboje ir visuomenėje itin aštriai iškilo Valstybės saugumo komiteto archyvų išsaugojimo, palikimo Lietuvoje, priklausomybės ir kontrolės klausimas. Neteisinga būtų įsivaizduoti, jog visuomenė specialiai būtų organizavusi tokią akciją, norėdama pagreitinti archyvų įstatymo priėmimą. Tiesiog bendra politinė visuomeninė padėtis Lietuvoje, tuo metu kylančios bendros problemos sutapatino abu tuos dalykus. Ir viena, ir kita iš esmės tai buvo bundančios Lietuvos kova su centru, Kremliaus žinybomis už savo savarakiškumą. Visuomeninė politinė kampanija, nukreipta prieš Valstybės saugumo komiteto archyvų priklausomumą tik Maskvai, pavaldumą tik sąjunginiams žinybiniais normatyvams sudarė labai dinamišką ir įdomų Lietuvos archyvų įstatymo rengimo foną. Šitoji kampanija dar labiau paryškino Lietuvos siekimą savo archyvus atskirti nuo sąjunginio

valdymo, atskirti juos iš TSRS valstybinio archyvo fondo, sukurti savą nacionalinį archyvų fondą, apibrėžti jo ribas.

Pradžią tai kampanija davė, be jau minėto M. Laurinkaus deputatinio paklausimo, deputato Romualdo Ozolo lapkričio 4 d. pasiūlymas Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesijoje priimti nutarimą¹, kuris laikinai sustabdytų visų archyvų naikinimą Lietuvoje, nes kilo realus pavojus, kad bus sunaikinti kai kurie itin svarbūs archyvai. Kalbant apie naikinimą, visų pirma buvo turima galvoje Valstybės saugumo komiteto archyvo likimas. R. Ozolas pareiškė, kad šito komiteto archyve dabar naikinami labai svarbūs dokumentai. Būtent tada įsiliepsnojo visos Lietuvos dėmesį patraukęs trumpas, bet labai karštas parlamentinis R. Ozolo ir VSK pirmininko Eduardo Eismunto ginčas.

Visa tai dar labiau didino visuomenės susidomėjimą VSK archyvais. Atsirado apie tai publikacijų laikraščiuose. Bene pirmoji platesnė publikacija buvo paskelbta "Forume"². Apskritai šita publikacija įdomi keliais aspektais. Visų pirma, ji paskelbta ne kuriame nors to meto dienraštyje, o naujame privačiame Rolando Baryso laikraštyje, kuris buvo skaitomas tik tam tikros visuomenės dalies, ėjo nedideliu tiražu. Iš viso tai buvo dar tik trečiasis to laikraščio numeris. Iš šitos publikacijos galima susidaryti VSK archyvo bendrą vaizdą. Kiek paaiškėjo ne tik VSK archyvo sudėtis, bet ir kai kurie įdomūs archyvistikos organizaciniai dalykai.

Beje, dėl archyvų naikinimo tame paskelbtame interviu apie VSK archyvus komiteto skyriaus viršininko lūpomis pasakyta štai kas: "Su visa atsakomybe galiu pasakyti, jog deputato R. Ozolo pareiškimas VSK atžvilgiu neturi jokio pagrindo. [...] Paskutinį kartą ji buvo naikinama 1989 m. balandžio 5 d. [...] Po minėtos dienos iš viso jokia medžiaga iš archyvų nebuvo naikinama [...]"³.

Minima "Forumo" publikacija neišblaškė visuomenės nerimo. Vis dėlto dėl spėjamo VSK archyvų naikinimo įtampa visuomenėje augo. Rūpėjo ir kitų žinybų, kurios itin glaudžiai susijusios su Maskvos žinybiniais centrais, archyvų apsauga. Todėl jau kitoje Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesijoje deputatai daug ramiau priėmė iš esmės tuos pačius archyvų apsaugos siūlymus. 1989 m. gruodžio 7 d. Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą "Dėl Respublikos

valstybinių ir žinybinių archyvų fondų išsaugojimo"⁴. Iš esmės nutarimas skirtas apsaugoti sąjunginio pavaldumo žinybų archyvus. Nuo nutarimo paskelbimo dienos buvo uždrausta visoms Lietuvos teritorijoje esančioms įstaigoms bei organizacijoms naikinti ar išvežti iš Lietuvos joms priklausančius dokumentus, kol bus priimtas archyvų įstatymas. Ministrų Taryba šiuo nutarimu buvo įpareigota įstatymo projektą pateikti svarstyti Aukščiausiosios Tarybos šešioliktajai sesijai.

Šituo Aukščiausiosios Tarybos nutarimu Lietuvoje pirmą kartą po XIX a. aštuntojo dešimtmečio buvo sustabdyta visose įstaigose dokumentų vertės ekspertizė, taip pat anksčiau atrinktų dokumentų naikinimas. 1989–1990 metų, t.y. savotiško pereinamojo laikotarpio Lietuvos sąlygomis, tai buvo būtina priemonė. Kita vertus, tai laikina priemonė. Šiuolaikinėje valstybėje su išsišakojusiu valdymo aparatu ir kitomis visuomenės formaliomis struktūromis, su įstatymų ar kitų normatyvų reglamentuotu bei tradiciškai nusistovėjusiu gausiu dokumentavimu neįmanoma išsaugoti visų visuomenės sukurtų dokumentų, nors ir kaip to gal kam norėtųsi. Pirmia, nebespėtume statyti archyvams pastatų (ir dabar jų trūksta!), o antra, prie dabar turimų informacinių galimybių negalėsime susigaudyti milžiniškai pagausėjusiuose šaltiniuose (ir dabar sunkiai orientuojamės, valstybiniuose archyvuose turėdami tik apie 6 mln. bylų).

Juridinis draudimas naikinti bylas pats savaime dar nieko nereiškia. Reikia efektyvaus priežiūros mechanizmo, o jo nebuvo. Minimas nutarimas tokio mechanizmo taip pat nesukūrė. Manytina, kad nutarimo autoriai apie tai ir negalvojo. Siekta deklaruoti tokį draudimą. Peršasi išvada, kad nutarimo sumanytojai neturėjo galvoje dokumentų naikinimo stabdymo visose įstaigose, o jų dėmesys buvo sutelktas į kelias įstaigas, kur dokumentų naikinimo faktą lengviau patikrinti. Itin svarbus yra archyvų išvežimo už Lietuvos ribų uždraudimas. Bet kol Lietuva nekontroliuoja savo sienų, šis draudimas yra sąlygiškas.

Ruošiantis svarstyti archyvų įstatymo projektą, laikraščiuose pasigirdo balsų, reikalaujančių Lietuvoje decentralizuotos archyvistikos, respublikinės archyvų valdymo institucijos panaikinimo⁵. Bet kokių aspektu žiūrint, tai būtų nepateisi-

nama. Ir ypač tai žalinga gana painios ir neretai neapibrėžtos politinės situacijos Lietuvoje sąlygomis. Tai būtų pats tiesiausias kelias į žinybiškumo Lietuvos archyvistikoje atkūrimą. Archyvų situacija būtų visiškai nekontroliuojama. Draudimas naikinti dokumentus taptų tikra fikcija. Archyvų centralizavimas, – tai europinės civilizacijos laimėjimas. Ir Lietuvai nederėtų šia prasme būti už Europos civilizacijos ribų.

Saugumo archyvų kampanijos anagėjus

1990 m. sausio pabaigoje archyvų įstatymo projektą svarstant Ministrų Taryboje ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo komisijose padėtis archyvų klausimu gerokai komplikavosi. Visuomenės nuomonės aukščiausias įkaitimo laipsnis buvo prasidėjęs visuomenės piketas prie VSK pastato Vilniuje. Šitos analogo neturėjusios archyvistikos istorijoje akcijos įkvėpėjas buvo R. Ozolas, per televizijos "Atgimimo bangą" kreipęsis į žmones ir išdėstęs savo nuogastavimus, kad VSK archyvai ne tik naikinami, bet ir skubiai evakuojami iš pagrindinių VSK rūmų Vilniuje⁶. Sausio 24 d. prasi-dėjo kelias paras trukęs nenutrūkstamas savanorių budėjimas prie VSK rūmų durų bei vartų. Jau per pirmosios nakties budėjimą dalyvavo keletas TSRS liaudies deputatų, – Romualdas Ozolas, Algimantas Cekuolis, Julius Juzeliūnas, Mečys Laurinkus. Jų dalyvavimas tam piketui suteikė ypatingą ne tik politinį, bet ir valstybinį pobūdį. Tai Lietuvos įvykius skyrė nuo visuomenės veiksmų prieš analogiškas specialiąsias žinybas kitose Vidurio Europos šalyse. Kas dėjosį Vokietijoje, gana vaizdžiai parodo Viliaus Kavaliausko reportažas iš VDR valstybės saugumo archyvo⁷. Tais pačiais 1989 metais lapkričio mėnesį Čekoslovakijoje slaptoji policija iš archyvo išėmė apie 10 000 svarbiausių bylų⁸. Kai 1989 metais Lenkijoje valdžią paėmė faktiškai "Solidarumo" atstovai, Lenkijos karinė milicija sunaikino beveik 40 000 jos slap-tą veiklą rodančių bylų⁹. Beje, apskritai atkreiptinas dėmesys į revoliucijų patirtį, specialiųjų tarnybų dokumentų likimą revoliucijų metu. 1917 metų Vasario revoliucijos Rusijoje die-nomis "revoliucionizuota" minia Petrograde, Maskvoje ir kai kuriuose kituose miestuose užpuolė Policijos departamento,

ochrankos skyrių patalpas ir įnirtingai naikino ten surastas bylas. Bylų laužai kai kur liepsnojo kelias paras.

Visuomenę tokiam žygiui įkvėpė TSRS liaudies deputatų pareiškimo dėl VSK archyvo naikinimo ir evakuacijos iš Lietuvos žodžiai: "Gresia pavojus, kad visuomenei nežinant ir nereaguojant, šie unikalūs ir Lietuvai nepaprastai svarbūs archyvai ar žymi jų dalis greitai laiku bus visiškai sunaikinti ar išvežti iš Lietuvos"¹⁰. Neabejotina VSK archyvų ne tik mokslinė istorinė, bet ir kitokia vertė. Todėl suprantamas ir susirūpinimas tokiais archyvais. Bręstant nepasitikėjimui Valstybės saugumo komitetu, kaip itin svarbių archyvų saugotoju, TSRS liaudies deputatams Romualdai Ozolui ir Kazimierui Motiekai buvo leista pakartotinai apsilankyti ir apžiūrėti VSK archyvą. Jų nuojauta ar įsitikinimas dėl didelio pavojaus tam archyvui (naikinimo ar išvežimo) dar labiau sustiprėjo. R. Ozolas prieš tai teigė, kad iš VSK rūmų Vasario 16–sios gatvėje naktį archyvai būtų išvežti iš Vilniaus ir apskritai iš Lietuvos.

Tomis dienomis R. Ozolas rašė: "Pradžiai apie archyvus, nuo kurių viskas ir prasidėjo. Jie ir toliau naikinami. Ir sparčiai. Š.m. sausio 19 d. apžiūros metu buvo nustatyta, kad, palyginus su Aukščiausiosios Tarybos komisijos darbo metu stebėta padėtimi, archyvų apimtis gerokai sumažėjo, koridoriuose – kalnai tuščių dėžučių (tas dėžutes, tvarkingai sudėtas lentynose, užfiksavo fotografas ir nuotraukos buvo atspausdintos jau minėtoje publikacijoje "Forume" – S. J.). Darbuotojai negalėjo paaiškinti, kur dingo ištuštėjusių dėžučių bylos. Galima drąsiai teigti: laikotarpiu nuo Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimo dėl archyvų nenaikinimo ar išvežimo priėmimo (1989 m. gruodžio 7 d. – S. J.) ir TSRS liaudies deputatų apsilankymo sausio 19 d. įvyko stambaus masto naikinimas"¹¹. Apie to paties dviejų deputatų apsilankymo VSK archyve įspūdžius R. Ozolas Aukščiausiosios Tarybos sesijoje taip pasakė: "Pamatytas vaizdas sukrėtė. Buvo akivaizdu, kad iš byloms saugoti skirtų patalpų yra dingę labai daug archyvinės medžiagos. Mūsų apskaičiavimu, ne mažiau kaip 10 tūkstančių dėžučių, o dėžutėje paprastai saugojama nuo 2 iki 4 bylų"¹². Pasak informuotų žmonių, išvežamų archyvų tarpe "buvo ypatingų

bylų, vadinamosios "įtakos agentūros" ("ypatingai vertingų agentų", jų pačių terminais kalbant)"¹³.

Iš R. Ozolo rašinių ir kalbų sesijoje aiškėtų, kad maždaug tomis pačiomis savaitėmis vykęs ir VSK archyvų bylų naikinimas, ir išvežimas. Sesijos tribūnoje R. Ozolas netgi pademonstravo dvi bylas iš tų, kurios buvo naikintos. Jo teigimu, dokumentų naikinimas vyko ilgokai ir dokumentai buvo naikinami VSK kieme (matyt, deginami). Apie VSK archyvų išvežimą iš Lietuvos R. Ozolas pateikė gana konkrečių duomenų: "Š.m. sausio 20 d. 10–11 val. iš Saugumo rūmų išvažiavo 5 sukežiminių transportas ir išvyko į Panevėžio karinį aerodromą. Mašinos vežė archyvus. E. Eismuntas kategoriškai atsisakė įsileisti TSRS liaudies deputatus patikrinti, kaip pakito archyve saugomų bylų apimtis po sausio 19 d. Galima daryti išvadą, kad š.m. sausio 20 d. įvykdyta viena iš stambiausių archyvų išvežimo operacijų"¹⁴. Ko gero, stambiausia Lietuvos archyvų grobimo operacija įvyko 1939 m. rugsėjo 14–22 d., kai iš Raudonosios Armijos užimto Vilniaus archyvo į Baltarusiją buvo išvežta per 0,5 mln. bylų. Beje, kalbėdamas sesijoje, R. Ozolas pasakęs, kad šitas vienas didžiausių Lietuvos archyvų apiplėšimų įvykęs sausio 23 d. 11 val.¹⁵ R. Ozolas siūlė, kad Aukščiausioji Taryba imtųsi labai konkrečių žingsnių archyvų klausimu: sudarytų valstybinę komisiją sunaikintų ir išvežtų archyvų apimčiai nustatyti ir įgalioti tą komisiją derėtis su TSRS VSK dėl išvežtųjų archyvų atgavimo¹⁶. Archyvų išvežimą R. Ozolas siūlė kvalifikuoti kaip nusikaltimą Lietuvai, kaip valstybinį nusikaltimą. 1989 m. gruodžio 7 d. nutarimo "Dėl Respublikos valstybinių ir žinybinių archyvų fondų išsaugojimo" vykdymas, kur R. Ozolas įnirtingai kirtosi dėl archyvų, Aukščiausiosios Tarybos sesijoje buvo svarstomas vasario 12 d.

Šitie įvykiai rodė, kad vykstant Lietuvoje atkakliai politinei kovai, jai regimai pereinant į tiesioginę kovą dėl valdžios, į šios kovos verpetus įtraukiami ir archyvai, kurie galėjo būti panaudoti kaip tos politinės kovos ginklas. Visa tai labai paryškino archyvų politinę reikšmę.

Minėta VSK rūmų piketavimo akcija kiek šokiravo net jau prie daug ko pripratusią Lietuvos visuomenę. Gana operatyviai laikraštyje pasirodė Lietuvos VSK pirimininko

E. Eismunto laiškas¹⁷. Čia dar kartą bandoma paaiškinti bendrais bruožais VSK archyvo sudėtį, darbo tvarką. Dėl kaltinimo dokumentų naikinimu čia taip pat pasakyta: "Valstybės saugumo komitete, kaip ir kitose įstaigose, vadovaujantis atitinkamais normatyviniais aktais, naikinama medžiaga, neturinti jokios istorinės ir operatyvinės verės, t.y. vidinės reikšmės susirašinėjimas, registracijos žurnalai ir kita mažareikšmė medžiaga. Visa tai daroma praėjus numatytam saugojimo terminui, kuris, priklausomai nuo dokumentų pobūdžio, gali būti nuo 3 iki 10 metų". Panašiai E. Eismuntas buvo sakęs ir Aukščiausiosios Tarybos sesijoje 1989 m. lapkričio 4 d. Pabrėžtina, kad čia dėl pačios dokumentų naikinimo tvarkos paskyta tikra tiesa. Tokia tvarka buvo visose TSRS įstaigose, natūralu, kad ji buvo taikoma ir Lietuvoje. Ta prasme šitas E. Eismunto pareiškimas visiškai įtikėtinas. Kas kita, kokie yra atrankos kriterijai ir kaip jie taikomi praktikoje, kiek kvalifikuotai ir Lietuvos bei mokslo interesams pagrįstai sąjunginiame žinybiniame vardyne nustatyti dokumentų grupių ar ištisų bylų kategorijų saugojimo terminai. Itin svarbu vadinamųjų ekspertų nusiteikimas, jų siekimas ieškoti tiesos, bandymas atsižvelgti į krašto istorijos ypatybes ar formalus dokumentų saugojimo terminų vardyno taikymas. Pastarasis momentas yra itin pavojingas naujausiųjų laikų istorijos šaltinių apsaugai. Tai pasakytina apie bet kurios žinybos dokumentus. Ir šiuo atveju E. Eismuntas jau tikrai niekuo dėtas. Tai jau visos TSRS (ir Lietuvos) archyvistikos tragedija.

Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 11-jo šaukimo paskutinioji 17-ji sesija reikšminga daugeliu aspektų. Visų pirma tuo, kad buvo žengtas rimtas žingsnis nepriklausomybės atkūrimo link: vasario 7 d. priimtas labai svarbus Lietuvai politinis aktas, – nutarimas "Dėl 1939 metų Vokietijos – SSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo", kuriame jau nedviprasmiškai pasakyta, kad Lietuva nebuvo ir nėra teisėta sudėtine Sovietų Sąjungos dalimi. Bet ne mažiau svarbi šitoji sesija ir Lietuvos archyvistikos istorijai, nes buvo priimtas Lietuvos archyvų įstatymas.

Jau minėta, kad vasario 12 d. vakariniame posėdyje apsvaistytą R. Ozolo informacija apie Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 1989 m. gruodžio 7 d. nutarimo "Dėl Res-

publikos valstybinių ir žinybinių archyvų fondų išsaugojimo" vykdymą. Tame pačiame posėdyje svarstytas ir Lietuvos archyvų įstatymo projektas. Bet pastarasis įstatymas tuomet dar nebuvo priimtas. Buvo sudaryta komisija, kuri turėjo projekto tekstą galutinai suredaguoti. Tą pačią dieną Ministrų Taryba, priremta nenuginčijamų įrodymų, kad V. Kardamavičius iš esmės neatlieka jam pavestų valstybinių pareigų, pagaliau atleido jį iš Vyriausiosios archyvų valdybos viršininko pareigų.

Vasario 14 d. Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą "Apie 1989 metų gruodžio 7 dienos Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimo "Dėl Respublikos valstybinių ir žinybinių archyvų fondų išsaugojimo vykdymą"¹⁸. Nutarime buvo konstatuota, kad Lietuvos TSR VSK negarantuoja minėto nutarimo vykdymo. Prezidiumui buvo pavesta sudaryti valstybinę komisiją, kuri nustatytų VSK sunaikintų archyvų mastą ir už tai atsakingus asmenis. Komisija taip pat buvo įpareigota pateikti pasiūlymus dėl išvežtų iš Lietuvos VSK archyvų grąžinimo sąlygų ir parengti TSRS archyvuose esančios apskritai Lietuvą liečiančios archyvinės medžiagos įgyjimo pasiūlymus. Likę Lietuvoje VSK archyvai turėjo būti nedelsiant perduoti į Lietuvos archyvų valdymo institucijos apskaitą. Sudaromai valstybinei komisijai buvo užkrautas gana sudėtingas, labai didelis ir daugiaplanis uždavinys. Šitam uždaviniui įvykdyti reikėjo gana daug laiko, didokos komisijos arba tokių įtakingų komisijos narių, kurie galėtų kai kuriam techniniam darbui pasitelkti didesnę kolektyvą. Tokia komisija buvo sudaryta tik kovo pradžioje. Jau iš pat pradžių buvo matyt, kad komisija praktiškai nepajėgi atlikti jai pavestą uždavinį. Ne tik dėl to, kad ji nepakankamai didelė, bet ir dėl politinių priežasčių. Praktiškai šita komisija net nepradėjo darbo. Kovo 11 d. aktas dėl nepriklausomybės atkūrimo negalėjo ir neturėjo būti komisijos neveiklumo ar jos iširimo priežastis. Bet taip atsitiko. Visų pirma dėl to, kad iš esmės pasikeitė vyriausybė, kurią užgriuvo kiti labai svarbūs klausimai. Tokioje situacijoje tam tikros iniciatyvos turėjo imtis Vyriausioji archyvų valdyba. Bent jau reikėjo kelti klausimą dėl komisijos sudėties atnaujinimo ir jos veiklos programos iš esmės pasikeitusioje politinėje situacijoje. Tuo turėjo užsiimti Vyriausioji archyvų valdyba. Būtent jai

valstybė pavedusi tvarkyti gana specifinę archyvų valdymo sritį. Šioji valdyba pasirodė nepajėgi spręsti svarbius valstybinius uždavinius.

Tad kuo paremti R. Ozolo iškeltus VSK archyvų išvežimo iš Lietuvos faktus? Akto apie tai nėra, deputatai į VSK archyvą naujai apžiūrai nebuvo įleisti, tam skirtos komisijos darbas sužlugo dar jo nepradėjus ... Vis dėlto atsirado naujų, nors ir neoficialių įrodymų, kad VSK savo archyvus naikino ir išvežė iš Lietuvos. Žinomas rusų žurnalistas M. Sokolovas paskelbė savo pokalbį su neįvardintu VSK pulkininku. Kuris į klausimą ar pavyktų rasti dokumentų, liudijančių VSK piktnaudžiavimus, atsakė štai ką: "Pastaruoju metu KGB archyvai buvo smarkiai valomi. Be to, išvežami dokumentai iš sąjunginių respublikų archyvų. Kiek žinau, Vilniuje, Jerevane nieko vertingo nebeliko"¹⁹.

1990 m. Lietuvos archyvų įstatymo priėmimas

Štai tokioje dėkingoje aplinkoje, kai pirmą kartą Lietuvos istorijoje archyvais ir jų likimu vienaip ar kitaip buvo suinteresuotas ar bent susidomėjo beveik kiekvienas krašto gyventojas, 1990m. vasario 13 d. buvo priimtas Lietuvos archyvų įstatymas²⁰.

Archyvų įstatymas Lietuvai buvo labai reikalingas, o ypač po Kovo 11-osios akto. Būtent tuo metu Lietuvos archyvų įstatymas turėjo padėti išspręsti kai kuriuos dokumentų paveldėjimo klausimus. Bet Aukščiausioji Taryba suvaržė šito įstatymo veikimą jo priėmimo dieną. Tai buvo padaryta vasario 13 d. atskiru Aukščiausiosios Tarybos nutarimu dėl Lietuvos archyvų įstatymo įsigaliojimo tvarkos²¹. Šituo nutarimu įstatymo įsigaliojimas nukeltas iki 1990 m. rugsėjo 1 dienos. Susiklostė paradoksali situacija: taip reikalingas Lietuvai įstatymas yra, bet jam neleidžiama veikti. Kyla klausimas, ar vertėjo tuomet Lietuvos archyvų įstatymą priimti vasario mėnesį. Gal tiksliau buvo jo priėmimą paprasčiausiai atidėti pusmečiui. Tuometinė valdžia, nenuspėdama Kovo 11-sios įvykių, rengėsi jeigu jau ne esminiam, tai bent jau rimtam valdžios ir valdymo organų struktūros pakeitimui. O tokiais aparato pertarkymų laiko-

tarpiaus itin reikalinga rūpestinga ir griežta valstybės globa archyvams, nes kitaip, kaip rodo praktika, daug dokumentų žūva ir kaltininkai nesurandami. Manipuliacijos su įstatymo įsigaliojimo nukėlimu rodytų, jog kažkas iš žinybiškosios valdininkijos viršūnių buvo suinteresuotas, kad nebūtų įvesta griežta ir aiški tvarka archyvų valdymo srityje. Toks laiku apribotas įstatymo priėmimas atrodo kaip formali nuolaida rimtesnių valstybinių permainų Lietuvoje priešininkams. O nepriimti šito įstatymo nei vyriausybė, nei aukščiausioji valdžia jau negalėjo. Buvo 1990 m. gruodžio 7 d. Aukščiausioji Taryba įpareigojusi vyriausybę kitai sesijai pateikti archyvų įstatymo projektą. Susidaro įspūdis, kad šito įstatymo priėmimu norėta "išleisti garą", nuimti visuomenėje susikaupusią įtampą archyvų klausimu.

Apskritai dėl to pusmečiu uždelsto Lietuvos archyvų įstatymo įsigaliojimo atsitiko gana nemalonus juridinis kazuas. Ar nebus taip, kad teisininkai, tvarkę archyvų įstatymo ir jo įsigaliojimo nutarimo priėmimo reikalus, suvokė, jog pusmečiui suspenduodami šį įstatymą, nustatantį Lietuvos archyvų suverenumą, teisinį atsiskyrimą nuo SSRS archyvistikos, faktiškai palieka Lietuvoje galioti SSRS valstybinio archyvinio fondo nuostatus, t.y. išsaugo senąją tvarką, ir darė tai sąmoningai. Ir įstatymas yra, ir tvarka nepasikeitė. Kam tai galėjo būti naudinga? Ar nebus tai nueinančio nuo arenos senojo aparato pasipriešinimo forma, siekiant sukelti tam tikrą teisinį chaosą šioje politiškai svarbioje sferoje. Komisija, rengusi įstatymo projektą, jokių pasiūlymų dėl jo suspendavimo nepateikė. Šitoji idėja kilo, matyt, Ministrų Taryboje.

Lietuvos archyvų teisinė situacija dar labiau susipainiojo po Kovo 11-sios akto apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą. Dėl to valstybinės archyvų sistemos veikloje buvo nemaža nesklandumų. Jau įstatymo priėmimo metu aiškiai buvo matyti, kad bus įvairių kolizijų dėl LKP archyvų valstybinio perėmimo. Įstatymo galiojimo sulaikymas nepadėjo spręsti šitų klausimų.

Minėtu nutarimu Ministrų Tarybai buvo pavesta iki įstatymo įsigaliojimo patvirtinti Lietuvos valstybinio archyvinio fondo nuostatus bei išspręsti kai kuriuos kitus teisinius klausimus, susijusius su archyvų įstatymo priėmimu. Kas ki-

ta, kad reikėjo parengti ir pavesti Ministrų Tarybai patvirtinti naujus archyvų valdymo ir priežiūros institucijos nuostatus, kuriuose ir turėtų būti reglamentuoti, remiantis įstatymu, konkretūs Valstybinio archyvinio fondo saugojimo, naudojimo, organizavimo ir valdymo klausimai, t.y. tai, kas sudarytų archyvų valdymo ir priežiūros institucijos kompetenciją ir funkcijas, remiantis Lietuvos archyvų įstatymu. Antra, Lietuvos archyvų įstatymas galėjo funkcionuoti ir be tų dalykų, kurie numatyti nutarimo 3 punkte. Kiti įstatyminiai aktai galėjo būti prireikus pakeisti ir papildyti nutarime numatytais terminais ir galiojant įstatymui. Didelių kolizijų nebūtų buvę. Lygiai taip pat galėjo būti išspręsti ir atsakomybės už įstatymo nuostatų pažeidimą klausimai. Beje, įstatymo projekto rengimo komisija siūlė baudžiamosios atsakomybės už įstatymo pažeidimą klausimus išspręsti kartu su įstatymo priėmimu. Bet teisininkai šito nepadarė, pasiūlymų nepateikė.

Apie archyvų valdymo ir priežiūros institucijos nuostatus niekur neužsimenama ir jų net nepasigendama, nors tai turėtų būti labai svarbus įstatyminis aktas. Lygiai taip pat nutarime dėl įstatymo įsigaliojimo nutylėtas ir kitas svarbus Lietuvos archyvistikai klausimas. Tai Lietuvos valstybinių ir žinybinių archyvų darbo taisyklės. Tai labai svarbus normatyvinis dokumentas. Be jo archyvai negali funkcionuoti. Po įstatymo išleidimo, kaip ir iki to Lietuvoje, galiojo SSRS valstybinių archyvų darbo pagrindinės taisyklės ir analogiškos taisyklės žinybiniam archyvams. Kol parengsime savas taisykles, praeis dar nemažai laiko, o dirbti reikia. Manytume, kad mūsų būsimos taisyklės ypač nesisks nuo dabar taikomų. Visa mūsų raštvedybos sistema, archyvistikos sankloda, svarbiausi jos postulatai atitinka mūsų įtakavusių ir, matyt, ateityje įtakuosiančių kaimynų – Vokietijos, Rusijos (SSRS), Lenkijos – tvarką ir požiūrius. Dabartinė raštvedybos principinė sistema į Rusiją kadaise atėjo iš Vokietijos. Iš ten į Rusiją XIX amžiuje atėjo ir vokiškasis archyvinio fondo kilmės principas (proweniensprinzip), vokiečių archyvistų transformuotas iš prancūziškojo pagarbos fondui principo (respect de fonds). Tarybinėje archyvistikoje iš to suformuluotas archyvinio fondo nedalomumo principas. Ir Lietuvos archyvistai šio principo neatmes, nes nėra kuo

jo pakeisti. Jo keisti nėra ir reikalo. Lenkijos raštvedyba ir archyvistika taip pat formavosi tiesiog imant pavyzdžius iš čia kadaise buvusių Vokietijos ir Rusijos valstybinių institucijų. Nutarime dėl įstatymo įsigaliojimo tvarkos buvo tikslinga aptarti laikiną minėtų taisyklių galiojimą Lietuvoje.

Archyvų įstatymo esmė

Kokia yra Lietuvos archyvų įstatymo esmė? Tai gana tiksliai nusako nedidelė keturių pastraipų preambulė. Įstatymo tikslas – reglamentuoti Lietuvos archyvų fondo organizavimą, saugojimą ir naudojimą. Įstatymu deklaruojamas Lietuvos archyvų fondo sudarymas. Tai labai svarbus momentas tiek Lietuvos įstatymų leidyboje apskritai, tiek ir jos archyvistikoje. Čia pirmą kartą suformuluota ir apibrėžta šita labai svarbi sąvoka. Pagal šį įstatymą Lietuvos archyvų fondas, – tai Lietuvos dokumentų saugykloje esantys bei kiti juridinių ir fizinių asmenų sukaupti Lietuvos valstybės bei jos istorinio paveldo dokumentai, taip pat praeityje išvežti iš Lietuvos dokumentai ir archyvai, esantys kitų SSRS respublikų ir užsienio valstybių įstaigų ir visuomeninių organizacijų žinioje. Šiuo įstatymu sudėtine Lietuvos archyvų fondo dalimi paskelbta ir organizacijų bei asmenų, esančių ir buvusių kitose SSRS respublikose bei užsienio šalyse, veikloje susikaupę dokumentai, kurie istoriškai susiję su Lietuva.

Reikia pastebėti, kad tai labai platus apibrėžimas. Dargi vietomis labai pretenzingas. Teisininkams redaguojant įstatymo projektą, iš jo iškrito apibrėžimo pradžioje buvęs žodis valstybinėse ir dabar vietoje buvusios aiškiai apibrėžtos sąvokos Lietuvos valstybinėse dokumentų saugyklose esantys dokumentai liko gana įvairiai interpretuotina sąvoka Lietuvos dokumentų saugyklose esantys dokumentai. Toks redakcinis įstatymo netikslumas ateityje gali sukelti įvairių praktinių vertinimų bei aiškinimų. Antras išskirtinas dalykas yra tai, kad Lietuvos archyvų fondas šiuo įstatymu išplečiamas už Lietuvos ribų. Per tai įstatymu pareiškiamos teisėtos pretenzijos į išvežtus iš Lietuvos archyvus. Tai vienodai liečia ir XVIII a. pabaigoje išvežtą Lietuvos Metriką ir 1990

m. išgabentus VSK archyvus. Pabrėžiant užsienio šalyse veikusių organizacijų bei žmonių sukauptus dokumentus, istoriškai susijusius su Lietuva, sudaromos teisinės prielaidos įtraukti į Lietuvos archyvus lietuvių išeivijos sukauptus archyvus. Lietuvos archyvų fondas paskelbtas Respublikos nacionaliniu turtu, o jo kaupimas ir išsaugojimas, – ne tik įstaigų bei organizacijų, bet ir Lietuvos piliečių pareiga.

Apskritai kai kuriais aspektais Lietuvos archyvų fondas yra tik nominali sąvoka. Užtat įstatymo 1 straipsnis nustato Lietuvos archyvų fondo struktūrą. Jame yra trys dalys. Jos nelygiavertės nei dokumentų kiekiu, nei informacijos reikšmingumu, pagaliau ir teisine būkle, nuosavybės forma. Pirmoji ir pati didžiausia tiek dabar, tiek ateityje Lietuvos archyvų fondo dalis – tai Valstybinis archyvų fondas. Jį sudaro visi dokumentai, esantys Lietuvos valstybiniuose archyvuose ar kitose valstybinėse saugyklose, taip pat įvairiose valstybės institucijose, valstybinėse įmonėse. Valstybinis archyvų fondas yra Lietuvos valstybės nuosavybė ir šito fondo dokumentai negali būti pirkimo ir pardavimo bei kitų sandorių objektas, nes tokie sandoriai pažeistų valstybės nuosavybės teisę. Tokių sandorių negali imtis ir pati valstybė, nes tai – nacionalinis turtas. Tai rodytų, kad negali būti iš valstybės archyvų ne tik parduodami, bet ir šiaip atiduodami atskiri dokumentai ar ištisi fondai. Dokumentų atidavimas iš valstybės archyvų, nepaisant paskatų, pažeistų valstybės nuosavybės teises. Tai taikytina ir po 1940 metų į valstybės saugyklas patekusiems konfesinių, taip pat dabar atsikuriančių įvairių politinių, visuomeninių, kultūrinių ir kitokių organizacijų archyvams. Šitie 50 ir daugiau metų senumo archyvai, o neretai jau tik archyvų likučiai yra tapę nacionaliniu turtu, tąja jo dalimi, kurios saugojimu jau rūpinasi valstybė.

Antroji Lietuvos archyvų fondo dalis, – tai politinių, visuomeninių, konfesinių organizacijų ir kitų Lietuvoje esančių juridinių asmenų dokumentai, jeigu jie jau nepriklauso Valstybiniam archyvų fondui, t.y. jeigu dar nepatekę į valstybinius archyvus ar kitas valstybines saugyklas. Visi šitie archyvai pagal įstatymą yra tų juridinių asmenų nuosavybė. Trečiąją Lietuvos archyvų fondo dalį sudaro asmenų archyvai, taip pat jų surinkti, paveldėti, pirkti ar dovanoti doku-

mentai, jeigu jie jau nepriklauso Valstybiniam archyvų fondui. Šitiems archyvams garantuota privatinė nuosavybė.

Itin svarbus yra Valstybinio archyvų fondo papildymo klausimas. Lietuvos valstybinės įstaigos, įmonės ir organizacijos įpareigosotos kaupti jų viešosios dokumentus. Neterminuoto saugojimo dokumentų maksimalus laikymo laikas valstybinėse įstaigose – 15 metų. Po to jie turi būti atiduoti į valstybinius archyvus. Be to, archyvų įstatymas numato, kad politinės, visuomeninės, konfesinės organizacijos ir asmenys gali perduoti savo dokumentus valstybiniam saugojimui. Suprantama, kad tokiu atveju ir nuosavybės teisės pereitų valstybei. Numatyta gana lanksti forma, garantuojanti politinių, visuomeninių, konfesinių organizacijų ar asmenų dokumentų fondų valstybinę apsaugą, neperleidžiant valstybei nuosavybės teisių. Tai leidimas valstybiniam archyvams tokius fondus priimti depozitariniam saugojimui. Archyvo savininkas tokį depozitą galėtų panorėjęs atsiimti. Valstybinių archyvų tikslas turėtų būti toks: pasiekti, kad depozitų savininkai sutiktų tuos archyvus kada nors perleisti valstybės nuosavybėn. Įstatymas taip pat numatė ir politinių, visuomeninių, konfesinių organizacijų bei kitų juridinių asmenų archyvų nusavinimą. Tokiu atveju, kai tos organizacijos likviduojamos arba kai fondo laikytojai negarantuoja dokumentų išsaugojimo, jų archyvai turi būti perduodami valstybiniam saugojimui į valstybinius archyvus. Šituo atveju dokumentai taptų Valstybinio archyvų fondo dalimi, valstybės nuosavybe.

Lietuvos archyvų įstatyme nustatytas valstybinių archyvų, taip pat ir kitų valstybinių saugyklų statusas. Į kitų valstybinių saugyklų sąvoką įeina Lietuvos Mokslų Akademijos, kitų mokslo ir mokymo įstaigų, bibliotekų, muziejų saugyklos, kuriose neterminuoti laikomi istoriškai susiklostę Valstybinio archyvų fondo dokumentų komplektai, taip pat sutartimi įgyti, paveldėti, dovanoti ar pirkti asmenų dokumentai. Šitoms saugykloms įstatymu uždrausta įsigyti valstybinių įstaigų, organizacijų bei įmonių dokumentų originalus ar jiems prilygstančias kopijas. Vadinasi, šios saugyklos ateityje galės komplektuotis tik asmenų fondais.

Įstatyme pabrėžta, kad Lietuva rūpinasi istorinio paveldo dokumentų, atsidūrusių už Lietuvos sienų, susigrąžinimu,

taip pat skatina lietuvių užsienyje sukauptų archyvų pargabenimą į Lietuvą.

Reglamentuota Lietuvos archyvų fondo naudojimo tvarka ir naudojimo apribojimai. Čia nustatyti dokumentų įslaptinimo maksimalūs terminai (atitinkamai pagal slaptumo laipsnį – 30, 40 ir 50 metų). Nors šitie terminai traktuojami kaip maksimalūs, bet Ministrų Tarybai leista pratęsti įslaptinimo terminus. Termino pratęsimas peržiūrėtinas kas 5 metai. Įstatyme bendrais bruožais numatyta dokumentų naikavimo tvarka, draudimas išvežti dokumentus į užsienį, piliečių teisių garantavimo tvarka. Yra ir straipsnis apie atsakomybę už archyvų įstatymo pažeidimus. Jame pasakyta, kad už tai pažeidėjai traukiami atsakomybėn įstatymo numatyta tvarka. Bet iki tol jokios teisinės normos nebuvo. Reikėjo ją sukurti.

Sudėtingomis politinės visuomeninės kovos sąlygomis buvo parengtas ir priimtas Lietuvai labai reiklingas įstatymas, padedantis įtvirtinti Lietuvos suverenitetą šioje specifinėje valstybės valdymo srityje. Bet įstatymo įsigaliojimas buvo atidėtas. Per tą pusmetį, kol jis įsigaliojo, ne kartą buvo pasigesta archyvų įstatymo. Kita vertus, neįvykdytas nutarimas dėl įstatymo įsigaliojimo tvarkos.

Konfliktas dėl LKP partinio archyvo

Pagal Lietuvos archyvų įstatymą, krašte negali būti jokių dokumentų, nesančių Lietuvos archyvų fonde. Pagal tai LKP ir LLKJS organizacijų archyvai, iki tol juridškai buvę SSKP partinio archyvų fondo dalis, turėjo pereiti Lietuvos archyvų valdymo ir priežiūros organų jurisdikcijon. Šitie dokumentai buvo laikomi Partijos istorijos instituto prie LKP CK partiniame archyve. 1989 m. pabaigoje Lietuvos komunistų partijai pasiskelbus savarankiška, o juo labiau po archyvų įstatymo priėmimo, LKP CK turėjo imtis iniciatyvos spręsti šito partinio archyvo fondų likimą. Ypač toks sprendimas pasidarė reikalingas po Kovo 11–sios akto. Situacija ėmė darytis kritiška, nes į partinį archyvą, kaip ir į visą Partijos istorijos institutą, vis atviriau pretenzijas reiškė SSKP organizacija Lietuvoje. Absoliuti instituto ir archyvo

darbuotojų dauguma buvo ryžtingai apsisprendę remti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, beveik visi ten dirbę komunistai (išskyrus 3–4 žmones) perėjo į savarankišką LKP. Pagaliau imtasi institutą pertvarkyti į Lietuvos Mokslų Akademijos Lietuvos istorijos instituto padalinį, o partinį archyvą LKP CK ir toliau norėjo išsaugoti savo žinioje. Bet šitai jau buvo utopinė idėja. LKP(TSKP) CK, partinį archyvą laikydamas savo teisėta nuosavybe, Partijos istorijos institutą ėmėsi pertvarkyti į Socialinių politinių tyrinėjimų institutą, pavaldų Maskvai. Įvykių raida rodė, kad artėja Lietuvai ir jos interesams nemaloni atomazga. Prievartos veiksmų prieš buvusį institutą ir jo archyvą artėjimą rodė Sovietinės armijos desantininkų ir vidaus kariuomenės grobiamosios operacijos LKP žinioje esančiuose pastatuose. Tokioje aplinkoje buvo galima pamėginti pasinaudoti Lietuvos archyvų įstatymu, bet jis buvo suvaržytas. O savarankiškos LKP CK taip pat nerodė jokių pastangų išsaugoti Lietuvai šitą archyvą.

Lūkuriavimo politika baigėsi faktiniu instituto ir archyvo pastato užgrobimu ir kareivinių tame pastate įrengimu. 1990 m. kovo 30 d. vakare Vilniaus istorikus apskriejo telefonu perduodama žinia, kad milicijos uniforma perrengti ir neperrengti desantininkai užgrobė buvusio Partijos istorijos instituto ir partinio archyvo pastatą. Susirinkusiems čia po tos žinios istorikams paaiškėjo, kad 21 val. 30 min. SSRS vidaus kariuomenės specialus padalinys, kurį vedė buvęs to instituto darbuotojas, LKP(TSKP) CK pareigūnas prof. Juozas Jermalavičius, įsiveržė į milicijos saugomą pastatą ir viduje visur išstatė automatais ginkluotus sargybinius. Jis paskelbė esąs paskirtas partinio archyvo vedėju, o buvęs instituto direktoriaus pavaduotojas prof. Konstantinas Surblys buvo pristatytas kaip instituto direktorius. Taip LKP(TSKP) CK, remdamasis karine jėga užgrobė Mokslų Akademijai perduotą pastatą ir dalį Lietuvos Respublikos nacionalinio turto, – archyvą, kuris pagal archyvų įstatymą formaliai jau buvo Lietuvos archyvų fondo dalimi. Po kiek laiko paaiškėjo, kad partinio archyvo vedėju paskirtas buvęs Istorijos ir revoliucijos muziejaus direktorius dimisijos generolas K. Gaurylius. Instituto ir archyvo darbuotojai atsisakė paklusti be Lietuvos Respublikos struktūrų žinios paskir-

tiems naujiems vadovams. Pastarieji bandė neįleisti į pastatą nepaklusniųjų, kurie neatidavė archyvo saugyklos raktų ir nuo durų nenuėmė paskutinės normalios darbo dienos pabaigoje uždėtų antspaudų. Prie pastato įvyko keletas istorikų bei visuomenės piketų ir mitingų, pasmerkusių archyvų užgrobimo akciją ir SSRS kariškių kareivinių įrengimą archyve (pastate buvo apgyvendinta 20 milicininkais parengtų kareivių). Spauldoje Lietuvos mokslininkų sąjungos teisės ir etikos komisijos vardu buvo paskelbtas "Lietuvos Respublikos Mokslo Istorijos ieškinys"²². Buvo pasmerktas karinės jėgos panaudojimas prieš mokslo įstaigą. Pažymėtina štai kas, – jeigu į KP ir komjaunimo archyvus kokia tai prasme, nors ir neargumentuotai, LKP(TSKP) dar gali bandyti grįsti savo pretenzijas, tai į labai turtingą instituto biblioteką lietuviškoji sąjunginės partijos struktūra niekuo negali savo pretenzijas grįsti. Pirmuoju atveju, dėl archyvų, dar galima aiškinti bendra praetimi, pavadinimais, o antruoju, dėl bibliotekos, tai mėginimas dar kartą grobti kadaise pagrobtą vertybę. Partijos istorijos instituto turtinga biblioteka sudaryta ne tik iš tarybinio laikotarpio leidinių. Joje gausi Lietuvos Respublikos periodikos bei knygų kolekcija, knygos iš konfiskuotų vienuolynų, mokyklų, represuotų šeimų bibliotekų, o taip pat muitinėje sulaikytos ir pagrobtos knygos, siųstos Lietuvos žmonėms iš užsienio.

Astrėjant konfliktui tarp apsišaukusių vadovų ir buvusio Partijos istorijos instituto, moksliniai bendradarbiai ir jo buvusi direktorė paskelbė protesto laišką, kurio pabaigoje bandoma atskleisti užsitęsusio konflikto esmę: "Viešai protestuodami prieš SSKP organizacijos Lietuvoje vieksmus, grobiant svetimus pastatus ir neteisėtai savinantis jiems niekad nepriklausiusį Lietuvos Respublikos turtą, kviečiame visuomenę kartu tarti griežtą "Ne" ir jų užmačioms atkurti senąsias okupacijos laikų mokslo ir ideologijos įstaigas"²³.

1990 m. rugpjūčio 22 d. sužinota, kad į buvusio Partijos istorijos instituto pastatą įvestas papildomas vidaus kariuomenės kariškių kontingentas, t.y. sustiprinta apsauga. Kilo įtarimų, kad su kariuomenės pagalba sumanyta pagrobti ir išvežti iš Lietuvos archyvą ar jo dalį. Savarankiškos LKP CK biuras tą dieną pagaliau priėmė nutarimą "Dėl Lietuvos komunistų partijos archyvo prie LKP CK žinybinio

statuso panaikinimo ir archyvo perdavimo Valstybės žinion". Šitas žingsnis buvo neišvengiamas, tik jis buvo žengtas gerokai pavėluotai, iškilus realiai grėsmei netekti archyvo. Lietuvos archyvų įstatymo neveiksmumas tokiam vėlavimui taip pat turėjo įtakos. Tą pačią dieną Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, atsižvelgdamas į minėtą CK biuro nutarimą, priėmė labai svarbų Lietuvos archyvistikos istorijoje nutarimą "Dėl buvusio Lietuvos komunistų partijos archyvo"²⁴, kuriuo Valstybė priima savo nuosavybėn šį archyvą kaip "nacionalinį turtą, turintį svarbią istorinę, kultūrinę ir mokslinę vertę". Vyriausybei buvo pavesta perimti šį archyvą ir įtraukti į Lietuvos archyvų sistemą. Taip pat nutarta garantuoti archyvo apsaugą. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad šitame nutarime net neužsimenama apie Lietuvos archyvų įstatymą, lyg jo ir nebūtų. Net įstatymų leidėjai jį užmiršo. Apskritai archyvų klausimu kai kam gal net ir naudinga ar paranku formuoti požiūrį, kad naujas dar netaikytas archyvų įstatymas morališkai sensta ar netgi paseno. Įstatymo įgyvendinimo sustabdymas pusmečiui formuoti šitokiai nuostatai buvo netgi parankus. Itin paranki pasirodė ir archyvų valdymo bei priežiūros respublikinės instancijos – buvusios Vyriausiosios archyvų valdybos – stebėtojiška pozicija, visiškas neveiklumas archyvų klausimais per tą įstatymo suspendavimo pusmetį.

Partijos archyvo klausimo paaštrėjimas ne tik vėl atkreipė visuomenės dėmesį į archyvus, kaip į tautos istorinės atminties saugyklą, bet ir padėjo suvešėti kai kurioms politinėms aistroms. Apgailėtina, kad šita sveika visuomenės akcija archyvui apsaugoti sutapo su pradėta kai kurių paminklų Vilniuje nugriovimo kampanija. Vienu laiku susipainiojus šiems dviems dalykams, nublanko archyvų akcijos visuomeninis politinis skambesys. Archyvų akciją kiek susilpnino ir "Europos kelio" renginys, atitraukęs ne tik visuomenės dėmesį, bet ir labai daug žmonių, kurie išvyko į Lietuvos – Lenkijos pasienį.

Šitą nerimą dėl archyvo pirmas viešai išdėstė K. Motieka, trumpai kreipdamasis per televiziją į vilniečius. Jis kvietė vilniečius padėti apsaugoti partinį archyvą ir buvusio instituto biblioteką nuo LKP(TSKP) organizacijos pasikėsinimų. Jau po keliolikos minučių prie archyvo pastato Gedimino

prospekte pradėjo rinktis vilniečiai. Atvyko K. Motieka, R. Ozolas, deputatas Stasys Kašauskas, vidaus reikalų ministras R. Misiukonis, LKP CK sekretorius Vladimiras Beriozovas, laikinai einantis Lietuvos archyvų generalinio direktoriaus pareigas Br. Vonsavičius. Archyvo saugoti susirinko keli šimtai žmonių. Atsirado ir oficiali archyvo apsauga: pastato išorėje prie durų pastatyta Lietuvos Respublikos milicija. Po ilgų K. Motiekos ir R. Ozolo derybų su kariškių vadovybe buvo susitarta, kad papildomai įvestas kariškių kontingentas iš pastato išeis. Pirmą valandą nakties tie kariškiai išvažiavo. Prie pastato per naktį buvo tik nedidelis vilniečių būrelis. Rugpjūčio 23 d., kai prie Lazdijų pasienyje vyko "Europos kelio" akcija, archyvą saugojo jau tik keliolika vilniečių. Archyvo darbuotojai bandė patekti į vidų, bet SSRS vidaus kariuomenės sargyba jų neįleido. Lietuvos archyvų generalinė direkcija negalėjo įvykdyti vyriausybės pavédimo perimti buvusį partinį archyvą ir įtraukti jį į Lietuvos valstybinį archyvų fondą, nes ir su jos atstovais sargyba nesileido į kalbas. Neapsieita ir be incidentų. Kai milicininkų lydimas prie archyvo pasirodė K. Surblys, anarchistiškai nusiteikusi žmonių grupė puolė jį stumdyti ir tik tvarkdariai jį išgelbėjo. Šitaip K. Surblys nenukentėjo, sudraskytas tik jo švarkas. K. Surblis į pastatą neįleido Lietuvos Respublikos apsauga, esanti išorėje. Tą dieną Lietuvos Laisvės Lygos mitinge, kai jos rėmėjai karingai žygiavo griauti paminklų, buvo šaukiama, kad partijos archyvo klausimo atsiradimas ir jo paastrėjimas, – tai LKP surengta provokacija ir TSKP partinė organizacija Lietuvoje yra vos ne šitos provokacijos auka. Šiaipjau didesnių ekscesų archyvo akcijos metu nebuvu. Laikraščiuose buvo užuominų apie tai, kad akcijos metu jautėsi "anarchijos kvapas"²⁵, bet tamsiosioms jėgoms nepavyko Vilniuje išprovokuoti tokių dalykų, kurie rugpjūčio 22–23 d. buvo Sofijoje. Ten įaudrinta minia padegė pastatą, kuriame buvo Bulgarijos komunistų partijos archyvas. Dalis to archyvo sudegė. Archyvo su svarbia valstybinės reikšmės informacija, partija buvo valdančiąja, degimas jokių būdu negalėjo būti parankus demokratinėms atgimimo jėgoms. Archyvų akcijos Vilniuje ir Sofijoje dar kartą praktiškai pademonstravo šiuo atveju ne mokslinę, bet politinę archyvų svarbą. Kova dėl archyvų čia buvo sudėtinga kovos už val-

džią dalimi. Buvusio Partijos istorijos instituto ir jo archyvo krizė dar labiau pagilėjo ir užsitęsė, tiesiog tapo chroniška.

Archyvų valdymo institucijos nepaslankumas

Kartu reikia išsiaiškinti, kaip Lietuvos archyvų įstatymo priėmimas ir Kovo 11–sios aktas dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo paveikė archyvų valdymo ir priežiūros institucijos organizavimą ir vieklą. Nuo įstatymo priėmimo ir iki kovo 11–sios tuomet veikusios Vyriausiosios archyvų valdybos prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos funkcijose, struktūroje ir darbo praktikoje niekas nepakito. Įstatymas dar nebuvo įsigaliojęs ir valdyba dirbo senu įpratimu, netgi nesiėmė rengimosi permainingoms. Po kovo 11–sios minėtoji valdyba turėjo nedelsiant imtis žygių, kad būtų pakeistas nutarimas dėl įstatymo įsigaliojimo, t.y. kad pradėtų nedelsiant veikti šitas gana tinkamas, šiuolaikiškas ir visiškai neprieštaraujantis nepriklausomybės atkūrimo aktui ir Laikinajam pagrindiniam įstatymui dokumentas. Bet atrodo, kad valdyba visą dėmesį sutelkė į savo likimą. O tuo metu vyko valstybės valdymo aparato pertvarkymas, buvo likviduojamos senosios ministerijos, kuriamos naujos struktūros ir reikėjo nedelsiant imtis jų archyvų apsaugos. Daugelio metų patirtis rodo, kad tokiais laikotarpiais įvairiais sumetimais sunaikinama be jokių pėdsakų gana daug bylų. Dabar gi prisidėjo ir politiniai motyvai. Reikėjo nedelsiant suregistruoti visas 1985–1990 metų bylas ir ypač stebėti, kad jos nežūtų, rūpinantis ir ankstesnių metų dokumentais. Ko gero, derėtų apskritai uždrausti naikinti bet kokias 1988–1990 metų bylas, nes tai didelių politinių permainų laikotarpis, o ne tik laikinai sustabdyti nesaugotinių bylų naikinimą. Ypač saugotinas susirašinėjimas. Bet šitas svarbus tiek valstybės apskritai, tiek mokslo interesų požiūriu vąsus nebuvo organizuotas.

Petvarkant valstybės valdymo aparatą po Kovo 11–sios akto, 1990 m. balandžio 18 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu "Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės kai kurių departamentų ir kitų tarnybų steigimo" prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės buvo įsteigta Lietuvos archyvų generalinė direkcija. Bet generalinio direktoriaus paieškos užsi-

tęsė keletą mėnesių (itin intensyviai jos buvo gegužės–birželio mėn.) ir buvo bevaisės. Senieji pareigūnai užėmė laukimo poziciją, net nepradėjo rengti generalinės direkcijos nuostatų projekto, nesiėmė spręsti archyvų darbo taisyklių klausimo, nors jis buvo itin svarbus, nes be šito normatyvo valstybiniai archyvai negali normaliai veikti. Nebuvo rengiami etatų projektai.

Praėjus gerokai laiko po Lietuvos archyvų generalinės direkcijos įsteigimo, paaiškėjo, kad formaliai dar tebeveikia ir senasis archyvų valdymo ir priežiūros organas – Vyriausioji archyvų valdyba. Matyt, kuriant Lietuvos archyvų generalinę direkciją, tiesiog buvo užmiršta buvusi valdyba. Po direkcijos įsteigimo nutarimo, buvusi Vyriausioji archyvų valdyba tiesiog identifikavo save su steigiamąja generaline direkcija, parengė naujų pavadinimų blankus ir direkcijos vardu rašė raštus. Todėl 1990 m. birželio 14 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu "Dėl kai kurių organizacijų panaikinimo" pagaliau juridškai buvo panaikinta Vyriausioji archyvų valdyba prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos. Nutarimu buvo nustatyta, kad visi vadovai ir pareigūnai iki liepos 1 d. vadovauja pavestų įstaigų darbui. Ryšium su šiuo nutarimu, visi Vyriausiosios archyvų valdybos darbuotojai nuo rugpjūčio 25 d. turėjo būti atleisti ir priimti iš naujo tie, kurie palikti pagal naujus etatus. Bet naujo etatų sąrašo dar ilgai ir po šitos datos nebuvo. Nesurastas ir kandidatas į generalinio direktoriaus postą. Dėl to darbuotojų atleidimas buvo atidėtas vidaus įsakymu. Br. Vonsavičius rugpjūčio 17 d. buvo paskirtas laikinai einančiu generalinio archyvų direktoriaus pareigas.

Tik rugpjūčio paskutinėmis dienomis, t.y. besibaigiant nutarime dėl Lietuvos archyvų įstatymo įsigaliojimo nustatytam terminui, Lietuvos archyvų generalinės direkcijos darbuotojai pradėjo rengti Lietuvos valstybinio archyvų fondo nuostatus. Dar spalio mėnesio pradžioje nuostatų projektas nebuvo įteiktas Vyriausybei. Tik tuomet pradėta galvoti apie tai, kad derėtų laikinai parengti darbo taisykles. Vienintelis realus direkcijos žingsnis archyvų valdymo srityje buvo visų valstybinių archyvų pavadinimų pakeitimas rugpjūčio mėnesį. Be to, Lietuvos archyvų generalinė direkcija labai energingai pertvarkė ir išleido "Lietuvos Respublikos minis-

terijų, departamentų, organizacijų, įstaigų ir įmonių pavyzdinę raštvedybos instrukciją". Iš esmės čia yra anksčiau galiojusi instrukcija, kuriai dabar buvo padaryta kosmetinė operacija. Raštvedybos dalykai labai svarbūs, bet tvarkytinų svarbesnių archyvų reikalų yra daugiau.

Reformos gilinimas ar kontrreforma?

Lietuvos archyvų generalinei direkcijai nepakankamai energingai viekiant nepriklausomybės atkūrimo sąlygomis, tam tikroje mokslinės visuomenės dalyje pradėjo bręsti mintis apie Lietuvos archyvų sistemos pertvarkymą, netgi praktišką jos decentralizavimą, valstybinių archyvų pavertimą tik valstybinių bei visuomeninių institucijų dokumentų saugykloomis. Šia prasme tai būtų grįžimas prie tokio požiūrio, kuris Europoje susiformavo prieš du šimtmečius. Bet pastaraisiais dešimtmečiais tas požiūris pakito, asmenų archyvus, audiovizualinius dokumentus Vakaruose pradėjo kaupti ir valstybiniai archyvai. Minčiai apie būtiną archyvų reformą Lietuvoje pritarė Vyriausybė arba bent jau nenorėta užkirsti kelio iniciatyvai. Jeigu generalinė archyvų direkcija būtų buvusi veikli, gal ir nebūtų palaikyta mintis apie archyvų reformą.

Taip atsirado 1990 m. rugpjūčio 17 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės potvarkis, kurio trumpoje preambuleje konstatuota, kad reikia parengti Lietuvos archyvų reformos programą. Iš potvarkio pirmojo punkto aiškėja, kad iniciatyvą archyvų reformos programai parengti parodžiusi Kultūros ir švietimo ministerija (o gal kas nors kitas parodė tą iniciatyvą per šią ministeriją?). Potvarkiu pritarė minėtos ministerijos pasiūlymui ir sudaryta archyvų reformos parengimo ir įgyvendinimo komisija. Tos komisijos pirmininku paskirtas Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos retų ir ypač vertingų leidinių skyriaus vedėjas Juozas Tumelis. Komisijos nariais paskirti vien Mokslų Akademijos Lietuvos istorijos instituto darbuotojai Egidijus Banionis, prof. Vanda Kašauskienė, Zigmuntas Kiaupa, Ingė Lukšaitė, Vytautas Merkys, Gediminas Rudis. Visi šie žmonės archyvų reikaluose orientuojasi, kai kas ilgokai dirbęs archyvuose. Bet keista, kad į komisiją nepateko nė vienas dabartinis archyvų darbuotojas.

Tuo lyg pabrėžiamas archyvų sistemos dabartinių darbuotojų visiškas nuvertinimas. Kaip bebūtų, bet nušalinti juos nuo archyvų perspektyvinių klausimų sprendimo ar prognozavimo nederėtų. Komisijai buvo pavesta parengti Lietuvos archyvų reformos programą ir iki 1990 m. spalio 1 d. pateikti Vyriausybei. Nustatytu laiku toksai projektas nebuvo parengtas. Ir apskritai galimas archyvų reformos klausimas gana problematiškas. Neaišku, ką Kultūros ir švietimo ministerija, paskendusi savose sunkiai sprendžiamose problemose, dar norėtų reformuoti ir archyvų valdymo srityje. Nebent kam nors būtų kilusi mintis susigrąžinti archyvus savo žinion, kaip buvo Lietuvos Respublikoje prieškario laikais. Bet tuomet tebuvo vienintelis valstybinis archyvas, o archyvų sistema kaip atskira valstybės valdymo sritis dar nebuvo pradėjusi formuotis. Tai būtų žingsnis atgal. Reformos užmojis iš esmės baigtųsi kontrreforma. Neįmanoma ir nėra prasmės visko grąžinti kaip buvo prieš 50 metų. Specialios valstybinės archyvų valdymo ir priežiūros institucijos, pavaldžios aukščiausiajai valdžiai ar bent jau Vyriausybei, likvidavimas nepadėtų gerinti archyvų reikalų. Tai sustiprintų žinybiškumą (jeigu archyvų valdymas patektų vienos ministerijos žinion) arba paverstų archyvų sistemą visuomenės diskusijų klubą, kuris be mitingų ir valandinių kampanijų nebūtų pajėgus spręsti Lietuvos archyvų fondo apsaugos reikalų. Lietuvai pakanka nevykusio ir visuomenę suneraminusio 1988 metų eksperimento. Tuomet, žaidžiant valstybės valdymo aparato pertvarkymą bei mažinimą, archyvų valdymas buvo perduotas Teisingumo ministerijai. Laimei tai tetruko tik kelis mėnesius. Voliuntarizmo recidayvai Lietuvos mokslui ir kultūrai gali labai brangiai kainuoti. O anarchijos elementų įvairiose valdymo srityse Lietuvoje ir taip pakanka. Archyvų valdymo, šito svarbaus nacionalinio turto priežiūros ir apsaugos organo, likvidavimas ir jo pakeitimas žinybine ar netgi visuomeninės priežiūros institucija nepadės apsaugoti tiek senųjų, tiek naujųjų istorijos šaltinių, o sudarys sąlygas spekuliacijai jais bei išvežimui į užsienį. Pakanka, kad tarpukario laikotarpiu daugybės Lietuvos dvarų ir dvarelių archyvai nelegaliai per demarkacijos liniją buvo išgabenti į Lenkiją.

Išvados:

Visa pastarųjų trejų metų Lietuvos visuomeninė politinė raida skatino Lietuvos archyvų įstatymo parengimą ir priėmimą. Tam buvo palankūs ir naujųjų politikų vieksmai. Tai rodo įvykusius teigiamus politinio mąstymo poslinkius, kai specifiniai archyvų nuosavybės ir valdymo klausimai jungiami su bendrais valstybės valdymo klausimais arba bent jau neišskiriami iš jų. Suvoktas ir įprasminamas archyvų valdymo ryšys su valstybės valdymo aparatu ir jo pokyčiais.

1990 m. vasario 13 d. Lietuvos archyvų įstatymas teoriškai atskyrė Lietuvos archyvus nuo SSRS valstybinio archyvų fondo, kaip bendros sąjunginės nuosavybės, nuo sąjunginio archyvų valdymo. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad šitas atskyrimas įvyko dar iki 1990 m. Kovo 11 d. akto apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą.

Lietuvos archyvų įstatymas suformavo Lietuvos archyvų fondą, nustatė jo struktūrą, svarbiausios jo dalies – Valstybinio archyvų fondo – papildymo šaltinius ir tvarką, valdymą, archyvų nuosavybės dalykus. Šiuo įstatymu patvirtintas žinybinės archyvų nuosavybės likvidavimas ir tolesnis archyvų bei visos archyvistikos apskritai centralizavimo principo tęstinumas. Archyvų centralizavimo principas, įtvirtintas šiuo įstatymu, yra savotiškas šio dabar jau priimto principo tarpinis variantas tarp Europoje priimto jo varianto ir Sovietų Sąjungoje esančios sampratos ir praktikos.

Lietuvos archyvų įstatymas parengtas taip, kad jo formuluotės, sąvokos ir bendra dvasia atitinka nepriklausomos valstybės analogiškus įstatymus. Šitas archyvų įstatymas be pakeitimų Lietuvoje gali funkcionuoti bent keletą dešimtmečių. Jis nesugriauna valstybės archyvų sistemos, perima iš praeities archyvistikos visa kas joje buvo pozityvu ir tuo sudarė rimtą pagrindą tolesnei Lietuvos archyvistikos plėtočiai.

Negatyviu momentu laikytina tai, kad Lietuvos archyvų įstatymas jo priėmimo dieną atskiru nutarimu buvo suspenduotas pusmečiui. Tai ne kas kita, kaip biurokratinio aparato, priversto taikstyti su tokio pobūdžio įstatymo priėmimu, siekimas nebaudžiamam boikotuoti įstatymą, o tai truk-

dė pajungti Lietuvos Respublikos interesams kai kuriuos politiniu požiūriu svarbius archyvus.

1989–1990 metų įvykiai parodė, kad archyvai Lietuvoje, kaip ir atitinkamais laikotarpiais kituose kraštuose, tapo vienu iš politinės kovos objektų, kadangi jie galėjo būti panaudoti kaip tos politinės kovos ginklas.

Bet archyvų valdymo ir priežiūros, viešos normatyvų pertvarkymas vyko gana vangiai. Archyvų valdymo institucija – Vyriausioji archyvų valdyba, o vėliau Lietuvos archyvų generalinė direkcija – šiame pertvarkymo procese elgėsi labai pasyviai. Visa tai nestimuliavo naujausiųjų laikų archyvinų šaltinių apsaugos priemonių. Apskritai inspiruojamos archyvų reformos priedangoje galima sulaukti savotiškos kontrreformos, bandančios Lietuvos archyvistiką organizacine prasme nublokšti į XVIII a. pabaigos – XIX a. pradžios Europos archyvistikos būseną, suabejojant vienu iš Europos civilizacijos laimėjimų, – archyvistikos centralizavimo principo laikymosi tikslingumu.

Vilniaus universitetas
Naujųjų amžių istorijos katedra

Įteikta
1990 m. lapkričio mėn.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA:

- 1 Tiesa. 1989. Lapkričio 11.
- 2 Kur Saugumo archyvai? // Forumas. 1989. Lapkričio 29.
- 3 Ten pat.
- 4 Tiesa. 1989. Gruodžio 13.
- 5 Remeikienė I. Po publikacijų ir komisijų – vis ten pat? // Tiesa. 1990. Sausio 23.
- 6 Ganusauskas E. Pirmoji naktis prie Saugumo komiteto // Lietuvos rytas. 1990. Sausio 25.
- 7 Kavaliauskas V. Kas išdildys Kaino ženklą // Tiesa. 1990. Kovo 24.
- 8 Vabalaitė D. Kaip elgtis su buvusiais slaptosios policijos agentais? // Lietuvos aidas. 1990. Liepos 27.
- 9 Užsienyje [Kronika] // Lietuvos aidas. 1990. Liepos 27.
- 10 Ganusauskas E. Pirmoji naktis prie Saugumo komiteto // Lietuvos rytas. 1990. Sausio 25.
- 11 Ozolas R. Mums reikia tik teisėtumo // Tiesa. 1990. Vasario 1.
- 12 Informacija apie Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 1989 metų gruodžio 7 dienos nutarimo "Dėl Respublikos valstybinių ir žinybinių archyvų fondų išsaugojimo vykdymą: Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nario Romualdo Ozolo pranešimas // Tiesa. 1990. Vasario 14.
- 13 Valatka R. Ką viečia saugumas? // Gimtasis kraštas. 1990. Kovo 3–8.

- 14 Ozolas R. Mums reikia tik teisėtumo // Tiesa. 1990. Vasario 1.
- 15 Informacija apie Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 1989 metų gruodžio 7 dienos nutarimo "Dėl Respublikos valstybinių ir žinybinių archyvų fondų išsaugojimo vykdymą: Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nario Romualdo Ozolo pranešimas // Tiesa. 1990. Vasario 14.
- 16 Ten pat.
- 17 Eismuntas E. Dar kartą apie saugumo archyvus // Tiesa. 1990. sausio 27.
- 18 Tiesa. 1990. Kovo 2.
- 19 Sokolovas M. Liubianka: veikiantys asmenys ir globėjai // Lietuvos aidas. 1990. Rugsėjo 20.
- 20 Tiesa. 1990. Kovo 2.
- 21 Ten pat.
- 22 Mokslo Lietuva. 1990. Balandis. Nr. 5(9).
- 23 Istoriją "saugo" dezantininkai // Vakarinės naujienos. 1990. Gegužės 15.
- 24 Lietuvos aidas. 1990. Rugsėjo 24.
- 25 Apie šią akciją, mėgaudamiesi smulkmenomis rašė: Juodkasis D. Kova dėl praeities // Lietuvos aidas. 1990. Rugsėjo 24; Valickaitė H. Kam siena galvai, jei durys šalia // Lietuvos rytas. 1990. Rugsėjo 24; Repšienė D. Gedimino prospektas, 12 // Tiesa. 1990. Rugsėjo 24. Valstybės leidžiamuose laikraščiuose nelietuvių kalba apie šią akciją nieko nebuvo rašyta (Kurier Wilenski, Эхо Литвы). Kitakalbiai Vilniaus ir visos Lietuvos gyventojai archyvo gynimo akciją sutapatino su LLL, mitingais ir paminklų griovimo akcija.